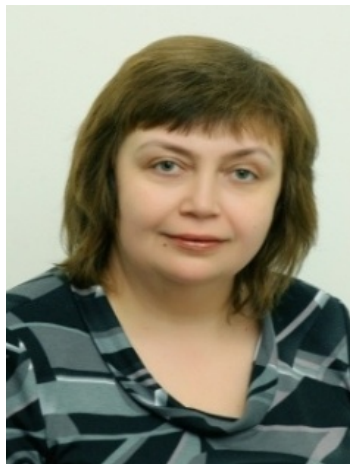

УДК 930.2:[174:929Ковалевський]

БОГДАШИНА Олена,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
(м. Харків, Україна)
bohdashyna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА М. М. КОВАЛЕВСЬКОГО У ДЗЕРКАЛІ САМООЦІНКИ ТА ОТОЧУЮЧИХ

У статті розглядаються окремі елементи професійної етики М. М. Ковалевського як вченого, педагога, політика, державного службовця. Метою дослідження є аналіз професійної етики М. М. Ковалевського через вивчення наукових і публіцистичних праць вченого, мемуарів «Моя життя», спогадів його колег.

Методологія запропонованого дослідження передбачає використання загальнонаукових принципів об'єктивності та системності, біографічного підходу, проблемно-історіографічного, історико-генетичного, порівняльно-історичного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного та інших методів для розкриття обраної теми.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше питання професійної етики в працях М. М. Ковалевського та його різноплановій діяльності стали предметом окремого дослідження.

Висновки. Визначний соціолог, правознавець, історик, громадський і політичний діяч М. М. Ковалевський (1851–1916) у приватному житті та різноманітній професійній роботі дотримувався певної системи моральних цінностей і норм поведінки. Тому не випадково, що він значну увагу у своїх наукових та публіцистичних працях, у практичній діяльності приділяв питанням професійної етики. М. М. Ковалевський в цілому дотримувався професійної етики як науковець, викладач в університетах Російської імперії, провідних країн Західної Європи та США, юрист за фахом, політик, депутат Державної думи та член Державної Ради. Його життя являє собою приклад успішно реалізованого життєвого сценарію. На жаль, відсутня велика інтелектуальна біографія видатного вченого, в якій би з достатньою повнотою було б описано спосіб життя М. М. Ковалевський, що вміло та

ефективно поєднував творчість не лише з викладацькою роботою, а й громадсько-політичною та іншими видами діяльності.

Ключові слова: М. М. Ковалевський, еґо-джерела, моральні принципи, норми поведінки, життєвий сценарій, інтелектуальна біографія.

PROFESSIONAL ETHICS OF M. M. KOVALEVSKY IN THE MIRROR OF SELF-EVALUATION AND SURROUNDING PEOPLE

The article examines individual elements of the professional ethics of M. M. Kovalevsky as a scientist, educator, politician and civil servant. The purpose of the study is to analyze the professional ethics of M. M. Kovalevsky through the study of the scientist's scientific and journalistic works, his memoirs «My Life» and the recollections of his colleagues.

The methodology of the proposed study involves using general scientific principles of objectivity and systematicity, biographical approach, problem-historiographic, historical-genetic, comparative-historical, historical-typological, problem-chronological, and other methods to reveal the chosen topic.

The scientific novelty of the article lies in the fact that for the first time the issue of professional ethics in the works of M. M. Kovalevsky and his diverse activities has become the subject of a separate study.

Conclusions. The prominent sociologist, jurist, historian, public and political figure M. M. Kovalevsky (1851–1916) adhered to a certain system of moral values and norms of behavior in his private life and various professional work. Therefore, it is no coincidence that he paid considerable attention in his scientific and journalistic works, in his practical activities to issues of professional ethics. M. M. Kovalevsky generally adhered to professional ethics as a scientist, a lecturer at universities in the Russian Empire, leading countries of Western Europe and the USA, a lawyer by profession, politician, deputy of the State Duma and member of the State Council. His life is an example of a successfully implemented life scenario. Unfortunately, there is no extensive intellectual biography of the outstanding scientist, which would describe with sufficient completeness the lifestyle of M. M. Kovalevsky, which skillfully and effectively combined creativity not only with teaching work, but also with public, political and other activities.

Keywords: Maxim Kovalevsky, ego sources, moral principles, norms of behavior, life scenario, intellectual biography.

Постановка проблеми. Визначний соціолог, правознавець, історик, громадський і політичний діяч М. М. Ковалевський (1851–1916) у приватному житті та різноманітній професійній роботі дотримувався певної системи моральних цінностей і норм поведінки.

Аналіз наукових публікацій. Серед великої кількості праць про М. М. Ковалевського (див. укладений за нашою участю біобліографічний покажчик [42]) питання професійної етики в його публікаціях та різноплановій діяльності не було предметом окремого дослідження. Лише деякі аспекти цієї теми піднімалися нами у трьох статтях про М. М. Ковалевського [1–3]. Дана стаття (сподіваюся) стане частиною моєї майбутньої книги (за жанром – інтелектуальна біографія) про цю видатну людину.

Метою статті є аналіз професійної етики М. М. Ковалевського, яка представляла собою систему його моральних цінностей і норм поведінки як вченого, педагога, політика, державного службовця через аналіз писемних джерел. Елементи професійної етики викладені М. М. Ковалевським в його наукових і публіцистичних працях, мемуарах «Моя життя», листуванні тощо. Певні відомості й оцінки етичних принципів та норм поведінки М. М. Ковалевського містяться у спогадах його колег.

Виклад основного матеріалу. Визначний науковець М. М. Ковалевський підтримав та розвинув популярні у другій половині XIX ст. етичні ідеї англійських мислителів І. Бентама, Г. Спенсера та Дж. Ст. Милля. Мораль у його трактуванні – це сукупність людських цінностей та обов’язків громадян. Мораль та право мають сприяти розвитку суспільної солідарності та прогресу, а не обмежувати їх. Про це, зокрема, йдеться в його рецензії на книгу Л. І. Петражицького «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» [21] та у передмові, написаній до першого видання (1914) книги П. О. Сорокіна «Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали» [31]. На його переконання суспільна солідарність дозволяє враховувати спільні для більшості населення інтереси та вирішувати різні суспільні проблеми [9, с. 72–73 та ін.].

М. М. Ковалевський пов'язував служіння суспільству з формуванням у молоді почуття обов'язку перед суспільством. Водночас він називав «неоцінним благом» «свободу особистого самовизначення» [9, с. 68]. Учений слідом за Л. Дюгі формулює головні правила поведінки громадян: 1) «поважати будь-який акт індивідуальної волі»; 2) «ніхто не повинен вчиняти дій, що переслідують цілі, що не відповідають суспільній солідарності або суперечать їй»; 3) «обов'язковості для кожного таких дій, які б відповідали суспільній солідарності» [9, с. 72]. М. М. Ковалевський пояснює це правило іншими словами: «Кожен служить суспільству, кооперуючи з іншими у міру своїх особистих можливостей» [9, с. 72]. На його переконання, «правила поведінки, обумовлені інтересами суспільної солідарності, повинні вважатися нормами моральності, всі ж інші – нормами права» [9, с. 73]. Автономію особистості М. М. Ковалевський називав «не перешкодою, а умовою розвитку суспільної солідарності» [9, с. 88].

М. М. Ковалевський, як відомо, у 1872 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету зі ступенем кандидат права (тема «О конституционных опытах Австрии и чешской национальной оппозиции»). Пізніше він успішно захистив магістерську (тема «История полицейской администрации и полицейского суда в английских графствах с древнейших времен до смерти Эдуарда III. К вопросу о возникновении местного самоуправления в Англии») та докторську (тема «Общественный строй Англии в конце средних веков») дисертації у Московському університеті. Професор викладав у таких провідних університетах світу, як Московський, Новий Брюссельський, Оксфордський, Петербурзький, Сан-Франциський, Стокгольмський, Чиказький, а також у Петроградському політехнічному інституті. Він створив у Парижі Вищу російську школу суспільних наук [42, с. 10–16].

Свої педагогічні ідеї, у т. ч. стосочно етики педагогів, професор часто викладав побіжно у спогадах, статтях, опублікованих курсах лекцій. М. М. Ковалевський критикував традиційне виховання у дусі «вимог від дітей підпорядкування та покори від раннього їх віку» [27, с. 81]. Він закликав здійснювати виховний процес у формі «керівництва зростаючим поколінням» [36, с. 363]. Вчений відносив до обов'язків держави зрівняння стартових умов у доросле життя шляхом надання підліткам «однакових знань», за яких «людина шляхом самоосвіти може самостійно набувати необхідних відомостей» [24, с. 197].

М. М. Ковалевський завжди виступав за обов'язкову початкову шкільну освіту та збільшення мережі державних і приватних університетів. Як депутат він закликав збільшити фінансування освіти з державного бюджету: «Ніяких коштів не можна шкодувати на це» [16]. На його переконання, «проникнення знань в маси не загрожує становленням анархії, а обіцяє, навпаки, ввести боротьбу інтересів і партій в розумні рамки суперництва в можливо правильному розумінні дійсних інтересів народу» [16].

Колеги, студенти та аспіранти М. М. Ковалевського у спогадах про нього постійно підкреслювали такі його риси як педагога: відповідальне ставлення до викладацької роботи, справедливість, повага і доброзичливість до студентів, колег, неупередженість, чесність, уникання категоричності в оцінках інших людей [5; 39 та ін.]. Так, М. М. Ковалевський, навіть вже маючи великий досвід викладацької роботи, ніч перед першою лекцією та зустріччю з незнайомою групою слухачів зазвичай не спав [39, с. 118]. Професор завжди писав чернетку свого виступу, хоча мало користувався записаним текстом під час лекції. Він завжди ділився з усіма охочими своїми глибокими знаннями з багатьох сфер соціогуманітаристики та унікальним досвідом викладача і науковця.

М. М. Ковалевський ніколи не ставив під сумнів професійну кваліфікацію колег публічно. Науковець негативно оцінював «професійну роз'єднаність та взаємне нерозуміння», коли «природничники не знайомі з гуманітарними науками, словесники та юристи з природознавством» [39, с. 99]. Цією обставиною вчений пояснював головну причину «марної боротьби замість співпраці, навіть у питаннях освіти» представників різних наук [39, с. 99].

Д. М. Овсянко-Куликовський, який добре знав М. М. Ковалевського, підкреслював «незалежність його характеру та способу мислення. Ніколи нікому він не догоджав, ні перед ким не підлещувався, ні перед начальством, ні перед вченими та літературними авторитетами, ні перед молоддю» [43, с. 462].

М. М. Ковалевський, вмів настільки доброзичливо й аргументовано відстоювати власну точку зору так, щоб не перетворювати розбіжності на особисту неприязнь. М. Д. Кондратьєв у спогадах підкреслював важливі риси характеру свого наукового керівника: «У нього не було ні авторитетної нетерпимості, ні почуття суперництва і він охоче терпів протилежну точку зору» [40, с. 186.]

М. М. Ковалевський вважав однією з переваг університеського навчання можливість студентам вивчати предмети з різних галузей знань. Професор наголошував на необхідності засвоєння кожним студентом знань про державу та право, нових соціологічних теорій; прийняття всіма освіченими людьми цінностей лібералізму, патріотизму, толерантності до ідей опонентів; готовності сумлінно виконувати обов'язки громадянина та захищати свої права тощо. Він називав «розумовим та моральним убозтвом» «нездатність бути громадянином, а не простим обивателем» [17].

У спогадах про Московський університет 1870-х – 1880-х рр. М. М. Ковалевський, підсумовуючи в 1910 р. особистий викладацький досвід, писав: Студенти «цінують у професорі працю, яку він витрачає під час

виконання своїх обов'язків», «їх не зачіпає розвиток поглядів, що йдуть урозріз зі своїми», «вони цінують простоту і товариське ставлення» [22, с. 220]. Лектор вважав помилковим «прирівнювати студентів лише до слухачів», оскільки це усуває «можливість будь-якого виховного на них впливу професорів» та породжує «в них бажання рідше показуватись в університеті; адже зручніше лежати в ліжку та читати друковані конспекти» [22, с. 220].

М. М. Ковалевський обґрунтовував необхідність в університетах наукових гуртків та студентського самоуправління, які сприяють «вихованню та всебічному розвитку підростаючих поколінь» [23, с. 287–288]. Вчений вірив «у силу і навіть рятівність освіти і культури як засобу від усіх лих», вважаючи, що «набагато дієвіше писати статті, ніж кидати бомби» [39, с. 116]. Одним з завдань викладацької роботи він називав підготовку «нових людей», тобто «сильних індивідуальностей, озброєних знанням європейської науки та історичного досвіду сусідніх нам народів» [13].

М. М. Ковалевський як науковець сповідував етичні норми, які зараз відносяться до принципів академічної доброчесності. Він критикував тих дослідників, які фальсифікували дані з історичних джерел [14], приписували собі відкриття інших дослідників [14], займалися підмінами понять [25, с. 35]. Він різко критикував випадки плагіату. У той самий час вважав, що будь-який дослідник зобов'язаний детально знайомитися з науковими працями попередників та цитувати їх. Звинувачення у плагіаті на адресу Ш. Л. Монтеск'є Максим Максимович коментує так: «Про просте запозичення ... не може бути й мови. Замість того, щоб списувати в інших, він перевіряє фактами чужі погляди, то приймаючи їх, то замінюючи власними, дивлячись на те, наскільки вони обґрунтовані та згодні з його загальними принципами» [31, с. XIV].

Також для науковця була неприйнятна будь-яка політизація науки і культури. Він критикує різку зміну відомих німецьких, англійських, французьких письменників та вчених у ставленні до народів, які воюювали з іншого боку на фронтах Першої світової війни: «Цвіт науки і мистецтва забув, що знання і творчість не мають географічних кордонів. Члени академій виключають зі свого середовища іноземців; на концертах не чути більше музики ворогуючих з нами народів – виняток допускається хіба для старих композиторів, як Бах і Бетховен» [7, с. 82].

На переконання М. М. Ковалевського право має допомогти врахувати інтереси всіх груп та суспільства загалом, сприяючи єдності нації та держави. Він був категорично проти застосування виняткового правозастосування: «При управлінні державою, якою б не була її форма, треба класти в основу закон, а не широку і довільно трактовану необхідність» [39, с. 76]. Вважав головними умовами незалежного судочинства незмінність суддів, гласність та справжню змагальність дебатів, участь присяжних [29].

М. М. Ковалевський дотримувався норм професійної етики як громадський і політичний діяч, високопоставлений державний службовець. Був одним із засновників (січень 1906 р.) партії демократичних реформ та автором її програми; депутатом І Державної Думи від Харківської губернії (квітень – липень 1906 р.), членом Державної ради (з лютого 1907 р. і до смерті). Під час першої російської буржуазно-демократичної революції видавав газету «Страна» (1906–1907 рр., кілька номерів через цензурні переслідування вийшло під назвою «Равенство») та постійним автором статей практично в кожному її номері [42, с. 13–14].

М. М. Ковалевський одним з завдань своєї депутатської роботи вважав законодавче закріплення прав і свобод громадян [32; 34]. Завжди виступав за об'єднання лівоцентричних політичних сил [17; 20]. Під час виборів до

IV Державної Думи запропонував гасло «Рівність перед законом, панування права, свобода совісті» [17]. Максим Максимович пропонував надати жінкам права: навчатися в університетах [12, с. 416–425] та брати участь у виборах (за умови проживання не менше двох років у конкретній місцевості та наявності нерухомості у даній губернії) [29, с. 6].

М. М. Ковалевський завжди критикував виключну міру покарання – смертну кару: «Якщо є на світі щось священне, то це насамперед людське життя» [26]. Як депутат Державної Думи першого скликання він закликав колег скасувати смертну кару, зокрема безуспішно виступав за помилування лейтенанта П. П. Шмідта [35; 45 та ін.].

На переконання М. М. Ковалевського урядовці повинні враховувати громадську думку. «Обіцянка ж зігнути в баранячий ріг може вплинути на слабкі душі, але не на цілий народ, керований бажанням добитися свободи і справедливості», – пояснював політик [28]. Виразниками громадської думки він називав парламент і опозиційну пресу [10]. Вважав помилкою «добровільне ухилення прогресивних партій від будь-якої участі у виборах членів Державної ради»: «Можна не співчувати відомій установі, засуджувати її в принципі, і водночас простий розрахунок мав би підказати думку про введення до її складу найбільшої кількості одностумців» [11].

Відмову деяких політиків від участі у виборах М. М. Ковалевський оцінював як зраду народу та власних переконань. Досвід парламентської роботи самого М. М. Ковалевського доводив, що депутати не є безпорадними проти чиновницького свавілля, «проти невлесного впливу якихось вищих сфер і самозваних спасителів Вітчизни, всяких блаженних, войовничих ченців, гіпнотизерів-шарлатанів, обійдених підвищенням честолюбців і всіх тих паразитів, які живуть зрадою народних інтересів і угодицтвом перед вищими світу сього» [17]. М. М. Ковалевський зазначав: «Вся наша сила в переконанні

та слові... Парламентська трибуна – кафедра, якій немає рівної; слова вимовлені з неї, розлітаються по всій країні, йдуть в усі кінці світу» [10].

Оскільки Партія демократичних реформ мала невелику кількість депутатів у Державній думі першого скликання, її лідер М. М. Ковалевський співпрацював із фракцією конституційних демократів на таких засадах: «Я водночас зберігаю у себе свободу критики, свободу самостійного судження. І з цим застереженням ви тільки можете розраховувати на мою підтримку» [44, с. 18]. Пізніше Максим Максимович згадував: «К.-д. відносилися до мене з осторогою, не завжди упевнені в тому, що я голосуватиму з ними в унісон. І, проте, мене обрали головою і членом багатьох комісій» [23, с. 367]. Про свободолобство М. М. Ковалевського згадував і лідер партії кадетів П. М. Мілюков («не мирився з рамками суворої партійної дисципліни») [42]. Такі коментарі свідчать про наявність позиції, яка могла не збігатися з ідеологією як власної партії, так і кадетів.

Загалом за 72-денне існування I Державної думи Максим Максимович 62 рази виступав з її трибуни. Серед питань, які ним піднімалися протягом квітня – липня 1906 р., були захист прав і свобод (зокрема недоторканість житла); скасування смертної кари; створення робочого законодавства, зокрема зменшення тривалості робочого дня, заборона дитячої та обмеження жіночої праці [34; 46–47 та ін.]. М. М. Ковалевський як депутат Державної Думи та член Державної Ради, видавець та журналіст виступав за дотримання прав і свобод громадян. За статтю про перебування російської армії в Грузії він отримав заборону виїзду зі столиці [3, с. 15]. М. М. Ковалевський неодноразово звертав увагу депутатів на випадки беззаконня стосовно українців, поляків, євреїв та представників інших національностей [37]. Зокрема він виступав на захист інгушів аулу Яндир та єврейських жертв Белостокського погрому [3, с. 15]. Депутат входив до складу комісій, що розробляли Закон про особисту свободу

та Закон про громадянську рівність [3, с. 15; 44, с. 109, 115; 6, с. 87]. Був (спів)автором багатьох законопроектів у Державній Думі першого скликання.

М. М. Ковалевський у політиці намагався дотримуватися принципів плюралізму, толерантності, компромісу. Його поведінка в політичному бомонді характеризувалася також такими рисами як висока загальна і політична культура, порядність, чесність, відкритість, глибока обізнаність у політичних і законодавчих питаннях. На відміну від наших сучасних політиків, які всіляко показують на публіці свою ненависть політичним опонентам, наш герой рідко опускався до відвертих звинувачень на їхню адресу [23, с. 402–405 та ін.; 39, с. 51–52 та ін.]. М. І. Туган-Барановський згадував, що М. М. Ковалевський мав політичних, але не особистих ворогів, оскільки «органічно нездатний до особистої ворожнечі та злості» [39, с. 52].

М. М. Ковалевський категорично не сприймав маніпуляції політиків. Він так відгукувався про популістські гасла деяких політиків Російської імперії: «Чимало спільного з маскарадом. У людини, схильної до скептицизму, неодноразово зароджується ...питання Дон-Базіліо „Кого ж тут власне обдурюють?“» [8]. Сам Максим Максимович так характеризував свої політичні промови: «Говорити проти моїх переконань ніколи не спадало мені на думку» [23, с. 366].

У листі до О. І. Чупрова від 14 грудня 1905 р. М. М. Ковалевський оцінював суспільні настрої в Росії як будинок «божевільних, у якому одні страйкарі знають, що роблять, а революціонери до них примазуються» [4, с. 176]. Він підкреслював приховані мотиви бунтуючих: «Самі ж страйкарі домагаються зовсім не восьмигодинного робочого дня, оскільки найрозумніші усвідомлюють, що наслідком буде закриття фабрики... Вони розраховують на психічний вплив, який їх страйк справить на уряд» [4, с. 176]. У цьому листі найбільш саркастична оцінка стосувалася лідерів ліберальних партій:

«Ліберальні земці все простягають руку ліворуч, незважаючи на образи, що завдаються їм, бояться виявити класовий інтерес, скаржачись, що їх грабують або збираються грабувати, повторюють, як папуги, взяту напрокат формулу «загальний, рівний, прямий і таємний», не розуміючи або не бажаючи зрозуміти, що за неї вибір забезпечений тим, хто пообіцяє селянам землю задарма. Вся ця ліберально-демократична комедія з урочисто-надутим Муромцевим у ролі голови і каркаючим Кокошкіним у ролі конституційного радника з Мілюковим, що пробирається в дамки, і Петрункевичем, який поки що мріє тільки про портфель, справляє враження суцільної гидоти. Панове ці всього бояться – навіть того, щоб називати речі на ім'я: бунт матросів – бунтом, а грабіж садиб – грабунком. Я марно пропонував їм... подібні резолюції. У них не вистачало сміливості прийняти їх...» [4, с. 176].

Коментуючи різні підходи до реформування державного устрою, М. М. Ковалевський писав в одній з політичних брошур, що «можна ненавидіти хибне вчення, але не людину, яка його сповідує» [33, с. 10]. В той же час політик публічно різко критикував урядову політику П. А. Столипіна та відмовився співпрацювати з ним [19]. Через тиждень після замаху на прем'єр-міністра Російської імперії П. А. Столипіна 12 серпня 1906 р. М. М. Ковалевський звертався до голови уряду: «Ви отримали у спадок накопичену десятиліттями ненависть. Вона породжена надіями, що не здійснилися, невиконаними обіцянками, прикладами кричущого безправ'я, заподіяного вашими попередниками, і грубого насильства, в якому самі Ви не без вини. Не можна виховувати суспільство в дусі поваги до влади, закону в обстановці розстрілів і погромів. Не можна вимагати, щоб воно виступило діяльним фактором у боротьбі з підпільними рухами, раз Ви забрали у нього віру у досягнення свободи шляхом відкритого і сміливого слова, сказаного у середовищі посланих народом представників. Ви породили в ньому свідомість,

що мета виправдовує засоби, і позбавили себе можливості справедливого протесту проти аморальності тих заходів, з якими Ваші вороги борються з Вами. Порядок не можна насаджувати в безправ'ї та крові... Посиланнями і стратами Ви не знищите того, що називаєте крамолою... Заспокоєння внесе той, хто змусить вірити собі, а для віри потрібні з вашого боку не обіцянки, а вчинки» [26]. Але після вбивства прем'єр-міністра Максим Максимович у приватних розмовах і публічно ніколи не зловтішався з його загибелі [5, с. 130].

З іншого приводу М. М. Ковалевський підкреслював: «Так, влада має бути поважною, але для цього необхідно, щоб вона була гідна поваги, щоб вона переконувала, а не відписувалася і не відмовлялася...» [38].

Він критикував радикальні методи політичної боротьби. Відмовився підписувати Виборзьку відозву від 9 липня 1906 р., яка закликала до непокори владі. Свою відмову політик у спогадах пояснював тим, що інше рішення позбавило б його перед власним сумлінням права вважати себе доктором юридичних наук: «Ніхто з фахівців цієї науки не може допустити заклику до підданих до неплатежу податків і до відмови нести військову повинність» [23, с. 373].

Масонський ідеал загальнолюдського братства передбачав ставлення до представників інших держав, національностей, віросповідань як до братів. М. М. Ковалевський, високопоставлений масон, був проти призначення переважно росіян і православних на державні пости, агітуючи інших членів Державної Ради за пропорційне представництво всього місцевого населення в земствах [18, с. 258].

М. М. Ковалевський вбачав одне з завдань уряду у примиренні різних політичних, релігійних та національних груп: «Уряд і в його особі держава не може бути простим глядачем боротьби і суперництва між ...народностями, віросповідними групами і економічними класами: він ще в меншій мірі має

право саме втручатися в цю боротьбу і підтримувати одну зі сторін проти іншої. Його дійсне покликання – попереджати своєчасно вжитими заходами можливість таких зіткнень або, щонайменше – послаблювати їх силу; а для цього поки не придумано інших засобів, крім сумлінного проведення в життя початку рівності всіх громадян перед обличчям закону» [18, с. 259].

Депутатський мандат та членство у Державній Раді допомагали Максиму Максимовичу клопотати перед владою за арештованих та засуджених [39, с. 51]. Грошові збори від своїх публічних виступів він зазвичай передавав на підтримку нужденних: селян, які постраждали від неврожаю, студентів [48, 1906. № 46]. Редакція газети «Страна» за його ініціативою неодноразово виступала організатором благодійних акцій (на користь голодуючих, безробітних, політичних в'язнів тощо) [48, 1906. 12 августа. № 132; 48, 12 сентября. № 158]. Успадкувавши після смерті батька землі та нерухомість у Харківській губернії, М. М. Ковалевський став багатою людиною, отримавши можливість надавати матеріальну допомогу студентам [39, с. 26; 49].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Велику увагу у своїх наукових та публіцистичних працях, у практичній діяльності М. М. Ковалевський приділяв питанням професійної етики. Він у цілому сумлінно та відповідально дотримувався професійної етики як викладач провідних університетів Російської імперії, Західної Європи та США, науковець, юрист за фахом, врешті як політик та високопоставлений державний службовець. М. М. Ковалевський дотримувався норм професійної етики депутатів і державних чиновників: брати активну участь у роботі представницького органу, сумлінно виконувати обов'язки, представляти інтереси виборців, дотримуватися законодавства тощо. Така поведінка була спрямована на служіння суспільним інтересам. Незважаючи на певні складнощі, його життя представляє приклад успішно реалізованого життєвого

сценарію. На жаль, відсутня велика інтелектуальна біографія М. М. Ковалевського, в якій би з достатньою повнотою описувався спосіб життя видатного вченого, що вміло поєднував творчість не лише з викладацькою роботою, а й громадсько-політичною та іншими видами діяльності.

Список використаних джерел та літератури

1. Богдашина О. М. Листи М. М. Ковалевського: маловідомі деталі біографії вченого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія.* 2025. Вип. 67. С. 88–112. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05>
2. Богдашина О. М. Максим Ковалевський: похід у владу. *Історик і влада.* Київ, 2016. С. 415–434.
3. Богдашина О. М., Кас'яненко Ю. О. М. М. Ковалевський – депутат І Державної Думи (квітень – липень 1906 р.). *Українське державотворення: історичний аспект* / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Мат. конф. Харків, 2021. С. 9–16.
4. Воробьева Ю. С. «Слушателей будет много...»: Рус. высш. шк. обществ. наук в Париже по письмам М. М. Ковалевского, 1901–1905 гг. *Исторический архив.* 1993. № 6. С. 171–179.
5. Гуревич П. В. Максим Максимович Ковалевский: странички воспоминаний. *Известия высших учебных заведений. Правоведение.* 1971. № 5. С. 127–130.
6. К 10-летию 1-й Государственной думы. 27 апреля 1906 – 27 апреля 1916: сб. ст. Петроград, 1916. 226 с.
7. Ковалевский М. М. В плену. *Невский альманах. Жертвам войны – писатели и художники.* Пг., 1915. [Вып. 1]. С. 82–86.
8. Ковалевский М. Вечные требования. *Страна.* 1906. 9 мая. (№ 67). С. 1.
9. Ковалевский М. М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности: Глава из истории прогресса. *Интеллигенция в России:* сб. ст. Санкт-Петербург, 1910. С. 59–88.
10. Ковалевский М. Взгляд в ближайшее будущее. *Страна.* 1906. 16 мая (№ 73). С. 1.
11. Ковалевский М. Внутренняя жизнь Государственного совета. *Страна.* 1906. 7 мая (№ 66). С. 1.
12. Ковалевский М. Высшее женское образование. *Вестник Европы.* 1911. № 6. С. 416–425.

13. Ковалевский М. Действительная задача высшей школы. *Страна*. 1906. 20 окт. (№ 191). С. 2.
14. Ковалевский М. Еще раз о Самоквасове и его методологических приемах: [рецензия]. *Критическое обозрение*. 1879. № 8. С. 15–25. Рец. на кн.: История русского права / Д. Я. Самоквасов. Варшава, 1878. Кн. 1. 400 с.
15. Ковалевский М. Женский вопрос. *Страна*. 1906. 9 июня (№ 94). С. 1–2.
16. Ковалевский М. За восемнадцать лет. *Страна*. 1906. 27 сент. (№ 171). С. 1.
17. Ковалевский М. Задача прогрессивных партий на будущих выборах. *Русское слово*. 1912. 28 февр. (№ 48). С. 2.
18. Ковалевский М. Земство в шести губерниях Западного края. *Вестник Европы*. 1911. № 3. С. 243–259.
19. Ковалевский М. Итоги. *Русские ведомости*. 1911. 1 янв. (№ 1). С. 3.
20. Ковалевский М. Мирные обновленцы. *Страна*. 1906. 23 нояб. (№ 220). С. 1–2.
21. Ковалевский М. Мораль и право: (По поводу нового соч. проф. Петражицкого «Теория права и государства в связи с теорией нравственности»). *Русские ведомости*. 1907. 14 окт. (№ 235). С. 3–4.
22. Ковалевский М. Московский университет в конце 70-х и начале 80-х годов прошлого века. (Личные воспоминания). *Вестник Европы*. 1910. № 5. С. 178–221.
23. Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: РОССПЭН, 2005. 781 с.
24. Ковалевский М. М. Общее учение о государстве: лекции... Санкт-Петербург: Тип. И. Трофимова, 1909. 214 с.
25. Ковалевский М. Ответ проф. Б. Н Чичерину. *Критическое обозрение*. 1879. № 4. С. 33–37.
26. Ковалевский М. Откровенное объяснение. *Страна*. 1906. 23 авг. (№ 141). С. 1.
27. Ковалевский М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности / пер. в фр. С. П. Моравского; под ред., с предисл. и примеч. проф. М. О. Косвена. Москва: Соцэкгиз, 1939. 185 с.
28. Ковалевский М. Переоценка силы и переоценка слабости. *Страна*. 1906. 7 дек. (№ 232). С. 1.
29. Ковалевский М. Политическая программа нового союза народного благоденствия. *Страна*. 1906. 2 марта (№ 10). С. 5–6.
30. Ковалевский М. М. Предисловие. *О духе законов или об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления и*

нравов, климату, религии, торговли и т. д. / Ш. Л. Монтескье. Санкт-Петербург, 1900. С. I–XCL.

31. Ковалевский М. М. Предисловие. *Преступление и кара, подвиг и награда: социол. этюд об осн. формах обществ. поведения и морали* / П. А. Сорокин. Санкт-Петербург, 1914. С. III–VII.

32. Ковалевский М. Призраки. *Страна*. 1907. 11 янв. (№ 8). С. 1.

33. Ковалевский М. М. Русская конституция. Санкт-Петербург: Тип. С. М. Проппера, 1906. 48 с.

34. Ковалевский М. Свободы. *Страна*. 1906. 27 апр. (№ 57). С. 5–6.

35. Ковалевский М. Смертный приговор [П. П. Шмидту]. *Страна*. 1906. 21 февр. (№ 2). С. 1.

36. Ковалевский М. Современные французские социологи. *Вестник Европы*. 1913. Кн. 7. С. 339–369.

37. Ковалевский М. Усердие не по разуму. *Страна*. 1906. 17 нояб. (№ 215). С. 2.

38. Ковалевский М. Что же дальше? *Страна*. 1906. 21 июня (№ 104). С. 1.

39. М. М. Ковалевский: учёный, гос. и обществ. деятель и гражданин: [сборник]. Петроград: Т-во А. Ф. Маркс, 1917. 274 с.

40. Кондратьев Н. М. М. М. Ковалевский как учитель. *Вестник Европы*. 1916. № 5. С. 183–188.

41. Милюков П. Памяти учителя. *Речь*. 1916. 24 марта (№ 82). С. 2.

42. Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. покажч. / авт. передм., уклад. проф. О. М. Богдашина; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 196 с.

43. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания. Литературно-критические работы. Москва, 1989. Т. 2. С. 306–486.

44. Партия демократических реформ: речи членов партии в первой Гос. думе. Санкт-Петербург: Рус. скоропечатня, 1907. IV, 188 с.

45. Прения по вопросу об отмене смертной казни: [речи М. Ковалевского и В. Кузьмина-Караваева]. *Страна*. 1906. 19 мая (№ 76). С. 2.

46. Речь М. М. Ковалевского, произнесенная в заседании Думы 7 июня. *Страна*. 1906. 7 июня (№ 92). С. 1.

47. Речь М. Ковалевского о праве собраний. *Страна*. 1906. 20 июня (№ 103). С. 2.

48. Страна. Санкт-Петербург. 1906–1907.

49. Хайлова Н. Б. «Расскажу один удивительный и очень трогательный эпизод». Воспоминания В. В. Водовозова о М. М. Ковалевском. *Исторический архив*. 2011. № 3. С. 26–29.

References

1. Bohdashyna, O. M. (2025). Lysty M. M. Kovalevskoho: malovidomi detali biohrafiyi vchenoho [Letters of M. M. Kovalevsky: little-known details of the scientist's biography]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Istoriya – Karazin Kharkiv National University. Series: History*, 67, 88–112. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05> [In Ukrainian].
2. Bohdashyna, O. M. (2016). Maksim Kovalevskiy: pokhid u vladu [Maksym Kovalevsky: the rise to power]. *Istoriik i vlada* [Historian and power]. Kyiv, (pp. 415–434) [In Ukrainian].
3. Bohdashyna, O. M., Kas'yanenko Yu. O. (2021). M. M. Kovalevskyy – deputat I Derzhavnoyi Dumy (kviten–lypen 1906 r.) [M. M. Kovalevsky – deputy of the First State Duma (April – July 1906)]. *Ukrayinske derzhavotvorenniya: istorychnyy aspekt – Ukrainian state formation: historical aspect* / Kharkiv. nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody. Mat. konf. Kharkiv, (pp. 9–16) [In Ukrainian].
4. Vorobyeva, Yu. S. (1993). «Slushateley budet mnogo...»: Rus. vyssh. shk. obshchestv. nauk v Parizhe po pismam M. M. Kovalevskogo, 1901–1905 gg. [«There will be many listeners...»: Russian Higher School of Social Sciences in Paris based on the letters of M. M. Kovalevsky, 1901–1905]. *Istoricheskiy arkhiv – Historical archive*, 6, 171–179 [In Russian].
5. Gurevich, P. V. (1971). Maksim Maksimovich Kovalevskiy: stranichki vospominaniy [Maxim Maksimovich Kovalevsky: Pages of Memories]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy. Pravovedenie – News of Higher Educational Institutions. Jurisprudence*, 5, 127–130 [In Russian].
6. (1916). K 10-letiyu 1-y Gosudarstvennoy dumy. 27 aprelya 1906 – 27 aprelya 1916 [On the 10th anniversary of the 1st State Duma. April 27, 1906 – April 27, 1916]. Petrograd [In Russian].
7. Kovalevskiy, M. M. (1915). V plenu [In Captivity]. *Nevskiy almanakh. Zhertvam voyny – pisateli i khudozhniki – Nevsky Almanac. To the Victims of War – Writers and Artists*. Petrograd, 1, 82–86 [In Russian].
8. Kovalevskiy, M. (1906). Vechnye trebovaniya [Eternal demands]. *Strana – Country*, 9 maja. (№ 67), 1 [In Russian].
9. Kovalevskiy, M. M. (1910). Vzaimootnoshenie svobody i obshchestvennoy solidarnosti: Glava iz istorii progressa [The Relationship of Freedom and Social Solidarity: A Chapter from the History of Progress]. *Intelligentsiya v Rossii* [The Intelligentsia in Russia]: sb. st. Sankt-Peterburg, (pp. 59–88) [In Russian].
10. Kovalevskiy, M. (1906). Vzglyad v blizhayshee budushchee [A look into the near future]. *Strana – Country*, 16 maja (№ 73), 1 [In Russian].
11. Kovalevskiy, M. (1906). Vnutrennyaya zhizn Gosudarstvennogo soveta [The internal life of the State Council]. *Strana – Country*, 7 maja (№ 66), 1 [In Russian].

12. Kovalevskiy, M. (1911). Vysshee zhenskoe obrazovanie [Higher education for women]. *Vestnik Evropy – Bulletin of Europe*, 6, 416–425 [In Russian].
13. Kovalevskiy, M. (1906). Deystvitelnaya zadacha vysshey shkoly [The real task of higher education]. *Strana – Country*, 20 okt. (№ 191), 2 [In Russian].
14. Kovalevskiy, M. (1879). Eshche raz o Samokvasove i ego metodologicheskikh priemakh: [retsenziya] [Once again about Samokvasov and his methodological techniques: [review]]. *Kriticheskoe obozrenie [Critical review]*, 8, 15–25. Rets. na kn.: Istoriya russkogo prava / D. Ya. Samokvasov. Varshava, 1878. Kn. 1. 400 s. [In Russian].
15. Kovalevskiy, M. (1906). Zhenskiy vopros [Women's question]. *Strana – Country*, 9 iyunya (№ 94), 1–2 [In Russian].
16. Kovalevskiy, M. (1906). Za vosemnadtsat let [For eighteen years]. *Strana – Country*, 27 sent. (№ 171), 1 [In Russian].
17. Kovalevskiy, M. (1912). Zadacha progressivnykh partiy na budushchikh vyborakh [The task of progressive parties in the upcoming elections]. *Russkoe slovo – Russian word*, 28 fevr., (№ 48), 2 [In Russian].
18. Kovalevskiy, M. (1911). Zemstvo v shesti guberniyakh Zapadnogo kraya [Zemstvo in six provinces of the Western Region]. *Vestnik Evropy – Bulletin of Europe*, 3, 243–259 [In Russian].
19. Kovalevskiy, M. (1911). Itogi [Results]. *Russkie vedomosti – Russkie Vedomosti*, 1 janv. (№ 1), 3 [In Russian].
20. Kovalevskiy, M. (1906). Mirnye obnovlentsy [Peaceful Renovationists]. *Strana – Country*, 23 noyab. (№ 220), 1–2 [In Russian].
21. Kovalevskiy, M. (1907). Moral i pravo: (Po povodu novogo soch. prof. Petrazhitskogo «Teoriya prava i gosudarstva v svyazi s teoriey npravstvennosti») [Morality and Law: (Regarding the new work by Professor Petrazycki, «The Theory of Law and State in Connection with the Theory of Morality»)]. *Russkie vedomosti – Russkie Vedomosti*, 14 okt. (№ 235), 3–4 [In Russian].
22. Kovalevskiy, M. (1910). Moskovskiy universitet v kontse 70-kh i nachale 80-kh godov proshlogo veka. (Lichnye vospominaniya) [Moscow University in the late 70s and early 80s of the last century. (Personal memories)]. *Vestnik Evropy – Bulletin of Europe*, 5, 178–221 [In Russian].
23. Kovalevskiy, M. M. (2005). Moya zhizn: Vospominaniya [My life: Memories]. Moskva [In Russian].
24. Kovalevskiy, M. M. (1909). Obshchee uchenie o gosudarstve [General Doctrine of the State]. Sankt-Peterburg [In Russian].
25. Kovalevskiy, M. (1879). Otvet prof. B. N. Chicherinu [Reply to Prof. B. N. Chicherin]. *Kriticheskoe obozrenie – Critical review*, 4, 33–37 [In Russian].

26. Kovalevskiy, M. (1906). Otkrovennoe obyasnienie [Frank explanation]. *Strana – Country*, 1906. 23 avg. (№141), 1 [In Russian].
27. Kovalevskiy, M. M. (1939). Ocherk proiskhozhdeniya i razvitiya semi i sobstvennosti [An essay on the origin and development of the family and property]. Moskva [In Russian].
28. Kovalevskiy, M. (1906). Pereotsenka sily i pereotsenka slabosti [Overestimation of strength and overestimation of weakness]. *Strana – Country*, 7 dek. (№ 232), 1 [In Russian].
29. Kovalevskiy, M. (1906). Politicheskaya programma novogo soyuza narodnogo blagodenstviya [Political program of the new union of national welfare]. *Strana – Country*, 2 marta (№ 10), 5–6 [In Russian].
30. Kovalevskiy, M. M. (1900). Predislovie [Preface]. O dukhe zakonov ili ob otnosheniyakh, v kotorykh zakony dolzhny nakhoditsya k ustroystvu kazhdogo pravleniya i npravov, klimatu, religii, trgovli i t. d. [On the spirit of laws, or on the relations in which laws should be related to the structure of each government and morals, climate, religion, commerce, etc.] / Sh. L. Monteskye. Sankt-Peterburg, (pp. I–XCL) [In Russian].
31. Kovalevskiy, M. M. (1914). Predislovie [Preface]. Prestuplenie i kara, podvig i nagrada: sotsiol. etyud ob osn. formakh obshchestv. povedeniya i morali [Crime and Punishment, Feat and Reward: A Sociological Study on the Basic Forms of Social Behavior and Morality] / P. A. Sorokin. Sankt-Peterburg, (pp. III–VII) [In Russian].
32. Kovalevskiy, M. (1907). Prizraki [Ghosts]. *Strana – Country*, 11 yanv. (№ 8), 1 [In Russian].
33. Kovalevskiy, M. M. (1906). Russkaya konstitutsiya [Russian Constitution]. Sankt-Peterburg [In Russian].
34. Kovalevskiy, M. (1906). Svobody [Freedom]. *Strana – Country*, 27 apr. (№ 57), 5–6 [In Russian].
35. Kovalevskiy, M. (1906). Smertnyy prigovor [P. P. Shmidt] [Death sentence [to P. P. Schmidt]]. *Strana – Country*, 21 fevr. (№ 2), 1 [In Russian].
36. Kovalevskiy, M. (1913). Sovremennye frantsuzskie sotsiologi [Modern French sociologists]. *Vestnik Evropy – Bulletin of Europe*, 7, 339–369 [In Russian].
37. Kovalevskiy, M. (1906). Zeal beyond knowledge [Userdie ne po razumu]. *Strana – Country*, 17 noyab. (№ 215), 2 [In Russian].
38. Kovalevskiy, M. (1906). Chto zhe dalshe? [What's next?]. *Strana – Country*, 21 iyunya (№ 104), 1 [In Russian].
39. (1917). M. M. Kovalevskiy: uchyonyj, gos. i obshhestv. deyatel i grazhdanin [M. M. Kovalevsky: scientist, state. and societies. activist and citizen]: [sbornik]. Petrograd [In Russian].

40. Kondratyev, N. (1916). M. M. Kovalevskiy kak uchitel [M. M. Kovalevsky as a teacher]. *Vestnik Evropy – Bulletin of Europe*, 5, 183–188 [In Russian].
41. Milyukov P. (1916). Pamyati uchitelya [In Memory of the Teacher]. *Rech – Speech*, 24 marta (№ 82), 2 [In Russian].
42. Bogdashina, O. M. (Ed.). (2021). Maksim Maksimovich Kovalevskiy: biobibliogr. pokazhch. [Maxim Maksimovich Kovalevsky: biobibliogr. index]. Kharkiv [In Ukrainian].
43. Ovsyaniko-Kulikovskiy, D. N. (1989). Vospominaniya. Literaturno-kriticheskie raboty [Memories. Literary Critical Works]. Moskva, Vol. 2, 306–486 [In Russian].
44. (1907). Partiya demokraticheskikh reform: rechi chlenov partii v pervoy Gos. Dume [Party of Democratic Reforms: speeches of party members in the first State Duma]. Sankt-Peterburg [In Russian].
45. (1906). Preniya po voprosu ob otmene smertnoy kazni: [rechi M. Kovalevskogo i V. Kuzmina-Karavaeva] [Debate on the abolition of the death penalty: [speeches by M. Kovalevsky and V. Kuzmin-Karavaev]. *Strana – Country*, 19 maya, (№ 76), 2 [In Russian].
46. (1906). Rech M. M. Kovalevskogo, proiznesennaya v zasedanii Dumy 7 iyunya [Speech by M. M. Kovalevsky, delivered at the Duma session on June 7]. *Strana – Country*, 7 iyunya (№ 92), 1 [In Russian].
47. (1906). Rech M. Kovalevskogo o prave sobraniy [Speech by M. Kovalevsky on the right of assembly]. *Strana – Country*, 20 iyunya (№ 103), 2 [In Russian].
48. Strana [Country] (1906–1907). Sankt-Peterburg [In Russian].
49. Khaylova, N. B. (2011). «Rasskazhu odin udivitelnyy i ochen trogatelnyy epizod». Vospominaniya V. V. Vodovozova o M. M. Kovalevskom [«I will tell you one amazing and very touching episode». Memories of V. V. Vodovozov about M. M. Kovalevsky]. *Istoricheskiy arkhiv – Historical archive*, 3, 26–29 [In Russian].

Стаття надійшла до редакції: 20.11.2025 р.

Стаття прийнята до друку: 02.12.2025 р.

Стаття оприлюднена: 22.12.2025 р.